

รูปแบบการพัฒนามนุษย์ตามแนวพุทธจริยศาสตร์*

A Model of Human Development with the Buddhist Ethics

พระอนุ ฤกษ์จาร์ (น้อยกลาง), จักรพรรณ วงศ์พรสวรรค์ และพระครูภาวนาโพธิคุณ
Phra Anu Phattajari (Noiklang), Chakkapan Wongpornpavan and Phrakhrh Bhavanabodhikun
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น
Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Khon Kaen Campus, Thailand
Corresponding Author, E-mail: anunoi-klang@hotmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาการพัฒนามนุษย์ 2) ศึกษาการพัฒนามนุษย์ตามแนวพุทธจริยศาสตร์ และ 3) วิเคราะห์รูปแบบการพัฒนามนุษย์ตามแนวพุทธจริยศาสตร์ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยการเก็บข้อมูลจากเอกสารปฐมภูมิและทุติยภูมิ วิเคราะห์ข้อมูลด้วยการพรรณนาตามหลักอุปนัยวิธี

ผลการวิจัยพบว่า

1. การพัฒนามนุษย์ เป็นการพัฒนามนุษย์ให้ดำเนินชีวิตไปในวิถีชีวิตที่ถูกต้อง มนุษย์มีธรรมชาติของความเป็นสัตว์ที่สามารถฝึกฝนพัฒนาตนเองได้ พระพุทธศาสนาให้มนุษย์เป็นศูนย์กลางในการพัฒนา เพื่อให้มนุษย์สามารถดำเนินชีวิตอยู่ในกรอบของคุณธรรมจริยธรรม ที่ก่อให้เกิดการพัฒนาในทุกๆ ด้าน
2. พุทธจริยศาสตร์ในการพัฒนามนุษย์ เป็นมาตรฐานความประพฤติของมนุษย์ ตั้งแต่พื้นฐานเบื้องต้น ท่ามกลาง และระดับสูง เพื่อให้มนุษย์ได้ดำเนินชีวิตอันดีงามตามอุดมคติเท่าที่มนุษย์จะสามารถทำได้ เพื่อให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์
3. วิเคราะห์รูปแบบการพัฒนามนุษย์ตามหลักไตรสิกขา เป็นขั้นตอนของการพัฒนามนุษย์อย่างเต็มระบบ เพื่อพัฒนามนุษย์ให้ก้าวสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้ง 3 ด้าน กล่าวคือ 1) การพัฒนามนุษย์ด้านพฤติกรรม (อธิศีลสิกขา) ตามองค์แห่งมรรคคือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะและสัมมาอาชีวะ เป็นเครื่องสนับสนุนทำให้บุคคลมีความพร้อมในการสร้างเสริมฐานแห่งจิตให้มีความผ่องใสยิ่งขึ้น 2) การพัฒนามนุษย์ด้านจิตใจ (อธิจิตตสิกขา) ตามองค์มรรคเกิดขึ้นอีก คือ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมา

---

*ได้รับบทความ: 28 กุมภาพันธ์ 2565; แก้ไขบทความ: 27 กันยายน 2565; ตอรับตีพิมพ์: 28 กันยายน 2565

สมาธิ เพื่อให้จิตผู้ปฏิบัติมีความพร้อมด้วยคุณธรรม เป็นฐานของการพัฒนาปัญญา และ 3) การพัฒนามนุษย์ด้านปัญญา (อธิปัญญาสิกขา) ตามองค์มรรคที่สำคัญคือ สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ เพื่อให้ผู้ปฏิบัติมีความพร้อมในด้านปัญญาที่สามารถดำเนินชีวิตอยู่ด้วยปัญญาที่มั่นคงอย่างยั่งยืน

คำสำคัญ: รูปแบบการพัฒนามนุษย์; พุทธจริยศาสตร์; หลักไตรสิกขา

Abstract

The objectives of this research articles were: 1) to study human development; 2) to study human development according to Buddhist ethics; 3) to analyze human development model according to Buddhist ethics. This study was carried out by means of documentary research by collecting data from primary and secondary sources before the obtained data were interpreted by Descriptive Analysis according to the inductive method.

The research results were as follows:

1. Human development is to make human beings to live in the right way of life. Human beings have an animal nature that can be trained to develop themselves. Buddhism puts human beings as the center of development to enable human beings to live within the framework of moral ethics in every aspect.

2. Buddhist ethics in human development is the standard of human behavior from the basic to the middle level, and to the high level, so that human beings can lead a virtuous life according to the ideals that human beings can achieve for perfect humanity.

3. Human development model according to the Tisikkhā principles is the stage of full human development to develop human beings to become a complete human being in 3 areas. 1) Behavioral development (Adhisīlasikkhā) according to the Magga including Sammāvācā, Sammākammanta and Sammāājīva. This is a support that makes the person ready to build the foundation of the mind to have better quality. 2) Mental human development. (Adhicittasikkhā) according to the Magga that arises again: Sammāvāyāma, Sammāsati and Sammāsamādhi to make the practitioner's mind complete with virtue as the base of intellectual development; 3) Intellectual human development (Adhipaññāsikkhā) according to the Magga: Sammādiṭṭhi and Sammāsankappa to make practitioners ready in wisdom that can live with stable and sustainable wisdom.

Keywords: human development model; Buddhist ethics; Tisikkhā principles

1. บทนำ

ในปัจจุบันโลกและสังคมแห่งยุคโลกาภิวัตน์ได้มีการเปลี่ยนแปลงและพัฒนารวดเร็วไปอย่างไม่หยุดยั้งส่งผลให้ผู้คนในสังคมต้องปรับเปลี่ยนพฤติกรรมให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงต่างๆ รวมทั้งได้ก่อให้เกิดปัญหาสำคัญ ได้แก่ การเอารัดเอาเปรียบผู้อื่นและเห็นแก่ตัวจนขาดคุณธรรมจริยธรรมในการดำเนินชีวิต การเบียดเบียนกัน การทำร้ายกันและกัน การทุจริตคอร์รัปชัน การแบ่งแยกฝ่ายและการขาดความสามัคคีกลมเกลียวของคนในชาตินับวันจะกลายเป็นปัญหาที่ยากจะแก้ไข ยิ่งหากปล่อยไว้เนิ่นนานออกไปก็จะยิ่งทวีความรุนแรงมากขึ้นเรื่อยๆ จึงจำเป็นต้องสร้างสังคมให้เข้มแข็งด้วยการพัฒนาคนให้มีคุณภาพ เปี่ยมด้วยคุณธรรมจริยธรรม เพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงของสังคมโลกและนำไปสู่การแก้ปัญหาและการป้องกันปัญหาในอนาคต (พระวิद्या ญาณสาโร, 2554, หน้า 3) ปัญหาของสังคมที่กล่าวมานั้น ในทางพุทธจริยศาสตร์ถือว่า สังคมในยุคปัจจุบันขาดการพัฒนาปัญญาในทางที่ถูกต้องดีงาม นั่นคือเห็นผิดเป็นชอบ เน้นแต่พัฒนาทางวัตถุ แต่ขาดการพัฒนาทางจิตใจ ไม่ได้ส่งเสริมการพัฒนาปัญญาตามหลักพุทธจริยธรรมเพื่อเสริมสร้างภูมิปัญญาป้องกันให้กับตนเองและสังคมอย่างจริงจัง จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องหันมาพิจารณาหาทางแก้ปัญหาโดยการเติมปัญญาที่ถูกต้องให้กับสังคม โดยการนำหลักพุทธจริยศาสตร์มาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาจิตใจของคนในสังคม (จักรพรรณ วงศ์พรวัฒน์, 2560, หน้า 2)

มนุษย์เป็นกลไกสำคัญต่อความสำเร็จในการพัฒนาสังคมและประเทศชาติ การพัฒนา

ศักยภาพของมนุษย์ให้มีความพร้อมต่อการดำเนินชีวิตและการเป็นพลเมืองที่ดีของสังคมจึงเป็นเรื่องสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ปัญหาเรื่องจริยศาสตร์หรือเรื่องเกี่ยวกับหลักความประพฤตินี้ นับว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญมากเรื่องหนึ่ง สภาพสังคมในปัจจุบันมีความเปลี่ยนแปลงและแตกต่างไปจากอดีตเป็นอย่างมากไม่ว่าจะด้วยความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ การศึกษา เศรษฐกิจ การเมืองหรือเพราะสาเหตุอื่นใดก็ตาม เหตุที่สังคมปัจจุบันยังคงมีปัญหาอยู่มากมายอาจจะเป็นเพราะว่า การพัฒนาที่ผ่านมาหรือการพัฒนาในความหมายเดิมนั้น ตั้งอยู่บนแนวคิดหรือทฤษฎีพื้นฐานในการมองโลกและชีวิตที่ผิดพลาด จึงส่งผลให้ความสัมพันธ์ของมนุษย์ที่มีต่อตนเอง สังคม และธรรมชาติผิดเพี้ยนไปด้วย จึงก่อให้เกิดปัญหาในมิติต่างๆ ตามมาเมื่อแนวคิดในการมองโลกและชีวิต เป็นสาเหตุพื้นฐานของปัญหาต่างๆ ดังนั้น การแก้ไขปัญหาที่ตรงจุดจึงจำเป็นต้องแก้ที่แนวคิดพื้นฐาน กล่าวคือ จะต้องปรับเปลี่ยนแนวคิดพื้นฐานเสียใหม่ จากแนวคิดกระแสหลัก (Conventional paradigm) ซึ่งกำลังมีอิทธิพลอย่างยิ่งในปัจจุบัน ไปสู่แนวคิดใหม่ที่มีมาในพระพุทธศาสนา โดยเรียกว่า แนวคิดการพัฒนา มนุษย์ตามหลักพุทธธรรม (ไกรวุฒิ มะโนรัตน์ และ สุเทพ พรหมเลิศ, 2559, หน้า 3)

พระพุทธศาสนายอมรับความสามารถของมนุษย์ ซึ่งสามารถพัฒนาไปสู่เป้าหมายในการแก้ไข ปัญหาของมนุษย์ และสังคมที่มีอยู่ได้ด้วยการศึกษาให้เข้าใจในชีวิตจิตใจของตนเองและธรรมชาติ สิ่งแวดล้อมอย่างเข้าใจ และเป็นขั้นเป็นตอนซึ่งจะทำให้การจัดการกับปัญหาจากภายในสู่ภายนอกที่

เน้นการมีปัญญาเท่าทันในการแก้ปัญหา เป็นการพัฒนาตนเอง สังคม สิ่งแวดล้อม ด้วยความสมดุล พระพุทธศาสนาเชื่อในศักยภาพความเป็นมนุษย์ พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญในหมู่มนุษย์มีศักยภาพที่สามารถพัฒนาฝึกฝนตนเองได้ ดังที่ตรัสว่า “ช่างศรย่อมดัดศรให้ตรงได้ ช่างถากย่อมถากไม้ได้ ฉันทใด บัณฑิตทั้งหลายย่อมฝึกตนได้ฉันทนั้น คนบางพวก ย่อมฝึกสัตว์ ด้วยอาชญาบ้าง ด้วยขอบ้าง ด้วยแสบ้าง เราเป็นผู้ที่พระผู้มีพระภาคผู้คงที่ ผู้ไม่มีอาชญา ไม่มีศีลตรา ฝึกแล้ว” (ม.ม. (ไทย) 13/352/429-433) การพัฒนามนุษย์เพื่อให้บรรลุเป้าหมายและเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืน จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพัฒนาคนในประเทศให้เป็นคนที่มีคุณภาพก่อน โดยการให้การศึกษาบอรรถเพื่อความสมบูรณ์ คือการให้การศึกษากับพัฒนาคนเพื่อการประกอบอาชีพ เป็นการพัฒนาคนในเรื่องภายนอก ส่วนการพัฒนาคนในเรื่องภายใน อันได้แก่การพัฒนาจิตใจ ด้วยการส่งเสริมและปลูกฝังคุณธรรม จริยธรรมในตัวบุคคล ให้สามารถดำรงตน และดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างสันติและมีอิสรภาพ โดยใช้หลักไตรสิกขา ในทางพระพุทธศาสนา ประกอบไปด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ที่เป็นกระบวนการศึกษาที่พัฒนาศักยภาพมนุษย์ทั้งทางกาย วาจา ความคิด จิตใจ อารมณ์และสติปัญญา มนุษย์ที่ได้รับการพัฒนาทางศักยภาพดีแล้วจึงเป็นกำลังสำคัญที่สามารถทำให้สังคมรวมถึงประเทศประสบความสำเร็จได้ (ภาวิณี ภาพันธ์, 2561, หน้า 3-4)

ดังนั้น การพัฒนาศักยภาพมนุษย์จึงเป็นสิ่งที่สำคัญต่อการเสริมสร้างคุณภาพชีวิต โดยเฉพาะหลักไตรสิกขา เป็นหลักธรรมที่เหมาะสมสำหรับนำ

มาใช้เป็นฐานการพัฒนาของปัจเจกชน ในการพัฒนามนุษย์อันจะก่อประโยชน์ต่อตนเอง ต่อครอบครัว ต่อชุมชน ต่อสังคม ต่อสถาบันชาติ ได้เป็นอย่างดี ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาเรื่อง รูปแบบการพัฒนามนุษย์ตามแนวพุทธจริยศาสตร์ เพื่อก่อให้เกิดความเข้าใจในการนำหลักไตรสิกขา มาปรับใช้ในการพัฒนาชีวิตมนุษย์ให้มีความสุขความเจริญ เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไป

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาการพัฒนามนุษย์
2. เพื่อศึกษาการพัฒนามนุษย์ตามแนวพุทธจริยศาสตร์
3. เพื่อวิเคราะห์รูปแบบการพัฒนามนุษย์ตามแนวพุทธจริยศาสตร์

3. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมีวิธีดำเนินการวิจัย ดังนี้

1. ศึกษารวบรวมข้อมูลหลักฐานจากเอกสารระดับปฐมภูมิ (Primary Sources) ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช 2539 เป็นหลัก
2. ศึกษารวบรวมข้อมูลหลักฐานจากเอกสารระดับทุติยภูมิ (Secondary Sources) ได้แก่ คัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ตำราวิชาการด้านพระพุทธศาสนา พร้อมทั้งหนังสือ บทความวิทยานิพนธ์ เอกสารต่างๆ และงานวิจัยอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

3. การวิเคราะห์ข้อมูลจากข้อมูลปฐมภูมิ และทุติยภูมิ เพื่อให้ได้ข้อมูลเรียบเรียง สอดคล้อง กับวัตถุประสงค์และตอบปัญหาที่ต้องทราบ

4. การสังเคราะห์ข้อมูลและเรียบเรียง เนื้อหาของแต่ละบทฯ ให้สอดคล้องกัน

5. สรุปผลการศึกษาโดยวิเคราะห์ข้อมูล ด้วยการพรรณนาตามหลักอุปนัยวิธีนำเสนอผลการ ศึกษาและข้อเสนอแนะ

4. สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาวิจัยเรื่อง รูปแบบการพัฒนา มนุษย์ตามแนวพุทธจริยศาสตร์ ผู้วิจัยได้สรุปผล การวิจัยตามวัตถุประสงค์ดังนี้

1. การพัฒนามนุษย์ เป็นการทำมนุษย์ ให้ดำเนินชีวิตไปในวิถีชีวิตที่ถูกต้องหรือการดำเนิน ชีวิตที่ดี พระพุทธศาสนามองมนุษย์มีธรรมชาติคือ ความเป็นสัตว์ที่สามารถฝึกฝนพัฒนาตนเองได้ การ พัฒนามนุษย์นั้น พระพุทธศาสนาให้มนุษย์เป็น ศูนย์กลางในการพัฒนามนุษย์ในอุดมคติทางพุทธ ศาสนาเป็นการที่ทำให้มนุษย์สามารถดำเนินชีวิต อยู่ในกรอบของคุณธรรมจริยธรรม ศีลธรรมจรรยา ฝึกฝนอบรมตนให้สามารถครองตน ครองคน ครองงาน และครองธรรม อยู่ในสังคมได้อย่างมี คุณค่าการพัฒนามนุษย์นั้นองค์ประกอบของอันดับ แรกที่สำคัญคือ การพัฒนาตนเองก่อน เพื่อก่อให้ เกิดการพัฒนาในทุกๆ ด้าน ทั้งด้านร่างกายอารมณ์ สังคม และสติปัญญา การมีกัลยาณมิตร มีวินัยใน การจัดระเบียบชีวิตและระเบียบการอยู่ร่วมกันกับ ผู้อื่น มีแรงจูงใจใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรค์ มีความมุ่งมั่น พัฒนาตนให้เต็มศักยภาพ กล่าวคือ มนุษย์ต้องเป็น

ผู้กระทำด้วยการฝึกฝนอบรมให้เกิดคุณสมบัติ ภายในตน ได้แก่ คุณสมบัติทางกาย ทางศีล ทางจิต และทางปัญญาที่ส่งผลไปสู่ภายนอกตน แสดงออก ผ่านพฤติกรรมทางกายวาจาและเมื่อมีปฏิบัติในทุก ด้านครบถ้วนแล้ว จะให้ความสำคัญต่อเรื่องจิต เพราะจิตเป็นผู้บ่งการให้บุคคลมีพฤติกรรมต่างๆ ได้ในการพัฒนาจิตของบุคคลนี้เป็นการฝึกให้บุคคล มีจิตใจสงบถือว่าการทำให้บุคคลได้พัฒนา คุณธรรมและจริยธรรมตามที่สังคมต้องการ ผู้ที่ได้ รับการอบรมทางจิตให้ถูกวิธีจะสามารถพัฒนาจิต ได้เพราะเมื่อบุคคลมีจิตใจสงบและคิดแต่ในสิ่งที่ดีแล้วก็จะมีผลทำให้ร่างกาย พฤติกรรมหรือการ ประพฤติปฏิบัติเป็นไปแต่ในสิ่งที่ดีงาม

2. การพัฒนามนุษย์ ตามแนวพุทธ จริยศาสตร์ เป็นการพัฒนามนุษย์และนำมาบูรณาการ ในการดำเนินชีวิตประจำวันของคนในสังคม โดยสามารถนำผู้ปฏิบัติให้บรรลุประโยชน์ทั้ง ประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์โลกหน้า และประโยชน์ สูงสุดได้ พุทธจริยศาสตร์ในการพัฒนามนุษย์เป็น หลักการพัฒนาชีวิตเพื่อให้ประสบความสำเร็จเป็น มนุษย์ที่สมบูรณ์ สามารถแบ่งออกเป็น 3 ระดับ ได้แก่ 1) พุทธจริยศาสตร์ระดับต้น เป็นหลัก ศีลธรรมหรือหลักความประพฤติที่ดีงาม อันเป็นแม่ แบบของจริยธรรมพื้นฐาน ได้แก่ หลักเบญจศีล เบญจธรรม เป็นข้อบังคับสำหรับควบคุมประพฤติ ทางกายของคนในสังคมให้เรียบร้อยดีงามเป็น แบบแผนอันหนึ่งอันเดียวกัน จะได้อยู่ร่วมกัน ด้วยความสงบสุข 2) พุทธจริยศาสตร์ระดับกลาง เป็นหลักความประพฤติที่มุ่งขัดเกลาตนเองให้มี คุณธรรมสูงขึ้นไป โดยการเว้นจากอกุศลกรรมบถ

10 และทำกุศลกรรมบถให้สมบูรณ์ ซึ่งหลักกุศลกรรมบถนี้ถือได้ว่าเป็นหลักธรรมสำคัญในการพัฒนามนุษย์ของพระพุทธศาสนาที่สามารถพัฒนามนุษย์ได้ครบทั้งกาย วาจา และใจ เพราะการพัฒนาคนในทางพระพุทธศาสนานั้น มุ่งเน้นไปในการพัฒนาที่จิตใจเป็นสำคัญ และ 3) พุทธจริยศาสตร์ระดับสูง เป็นหลักความประพฤติที่มุ่งพัฒนาตนเองสู่ความเป็นอริยชนอันเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ 8 ประการ หรือที่เรียกว่า ไตรสิกขามี 3 ประการ คือ อธิศีลสิกขา เป็นความประพฤติชอบทางกาย วาจา ไม่เบียดเบียนต่อตนเองและผู้อื่น อธิจิตสิกขา เป็นการฝึกจิตใจให้มีสุขภาพจิตดี มีคุณธรรม มีความเมตตาต่อผู้อื่น เป็นต้นและอภิปญญาสิกขา เป็นการรู้แจ้ง เข้าใจชีวิตและโลกตามความเป็นจริง ดังนั้น การพัฒนาตามแนวพุทธจริยศาสตร์เพื่อพัฒนาการศึกษาด้านความจริง ความรู้ และความดีทั้ง 3 ด้าน ต่างต้องอิงอาศัยซึ่งกันและกันเพื่อจะนำไปสู่ประโยชน์ในด้านการจัดการศึกษา และทำให้มีความรู้เกี่ยวกับความจริงของชีวิตเมื่อมีความรู้ความเข้าใจถูกต้องแล้วก็จะทำให้เห็นคุณค่าของสิ่งดีงาม แยกแยะสิ่งดีหรือชั่วได้ และนำไปสู่การปฏิบัติที่ถูกต้องต่อไป

3. วิเคราะห์รูปแบบการพัฒนามนุษย์ตามแนวพุทธจริยศาสตร์ เป็นการพัฒนามนุษย์ตามหลักไตรสิกขา หรือการฝึกตนตามแนวทางขององค์มรรค 8 ประการ ซึ่งในแต่ละข้อของไตรสิกขามีองค์มรรครวมอยู่ด้วยไปตามลำดับขั้นของไตรสิกขาทั้ง 3 ซึ่งเป็นเครื่องมือฝึกฝนตนที่ต้องปฏิบัติ ควบคู่กันไปเป็นปัจจัยองค์ประกอบที่ส่งเสริมซึ่งกันและกันให้

เกิดความสมดุล เพื่อให้บุคคลฝึกหัดตามวิธีการแห่งหลักไตรสิกขา ที่เป็นรูปแบบการพัฒนามนุษย์อย่างเต็มระบบ เพื่อพัฒนาฝึกฝนอบรมมนุษย์ให้ก้าวสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้ง 3 ด้าน ได้แก่ 1) การพัฒนามนุษย์ด้านพฤติกรรม (อธิศีลสิกขา) เป็นการพัฒนาคุณภาพชีวิตมนุษย์ขั้นพื้นฐานให้เจริญยิ่งขึ้น โดยการพัฒนาตามองค์แห่งมรรคให้เกิดขึ้น 3 ประการ คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ หลักองค์แห่งมรรคทั้ง 3 ประการนี้ จะเจริญงอกงามขึ้นได้ ต้องอาศัยศีลเป็นเครื่องสนับสนุน ทำให้บุคคลมีความพร้อมในด้านการมีวินัยและเป็นการสร้างเสริมฐานแห่งจิตให้มีคุณภาพได้ดียิ่งขึ้น 2) การพัฒนามนุษย์ด้านจิตใจ (อธิจิตสิกขา) เป็นการฝึกอบรมพัฒนาทางจิตใจของมนุษย์ การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมสุขภาพจิตและการพัฒนาคุณภาพจิตที่ดี ซึ่งเป็นการพัฒนาในขั้นกลางที่ฝึกฝนตนเอง เพื่อให้องค์มรรคเกิดขึ้นอีก 3 ประการคือ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ หลักองค์แห่งมรรคทั้ง 3 ประการนี้ ย่อมเจริญงอกงามขึ้น และทำให้จิตผู้ปฏิบัติมีความพร้อมด้วยคุณธรรม คือ มีจิตที่คุณสมบัติดี จิตมีความสามารถที่ดีและสภาพของจิตสุขภาพที่ดี เป็นพื้นฐานของการพัฒนาไปสู่ปัญญาด้วย และ 3) การพัฒนามนุษย์ด้านปัญญา (อภิปญญาสิกขา) เป็นการฝึกอบรมพัฒนาทางปัญญาของมนุษย์ ทำให้เกิดความรู้แจ้งที่สามารถชำระจิตให้บริสุทธิ์หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ สามารถมองดูรู้เท่าทันและเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความจริง เป็นการพัฒนาขั้นสูงสุดที่ฝึกฝนตนเอง เพื่อให้องค์มรรคเกิดขึ้นอีก 2 ประการคือ สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ ย่อมเจริญ

งอกงามขึ้นทำให้ผู้ปฏิบัติมีความพร้อมในด้าน ปัญญาที่สามารถดำเนินชีวิตอยู่ด้วยปัญญาที่เรียกว่า จิตใจผ่องใสไร้ทุกข์ เป็นการหลุดพ้นจากการยึดติดในกิเลสทั้งหลายได้อย่างแท้จริง จิตเป็นอิสระที่ประกอบไปด้วยปัญญาที่มั่นคง

เมื่อมนุษย์ที่พัฒนาตนเองตามหลัก ไตรสิกขาตามลำดับขั้นคือ ศีล สมาธิ ปัญญา จนครบถ้วน ย่อมเป็นผู้ที่สมบูรณ์ด้วยความประเสริฐ มีจิตใจที่ตั้งมั่น มีปัญญารู้แจ้งเข้าใจชีวิตและโลกตามความเป็นจริง บรรลุเป็นพระอรหันต์บุคคลในพระพุทธศาสนาตามลำดับคือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ สิ้นอาสวะกิเลสในที่สุด เป็นมนุษย์ในอุดมคติสูงสุดในพระพุทธศาสนาหรือเป็นเป้าหมายสูงสุดในการบรรลุพระนิพพาน เป็นผู้บรรลุประโยชน์ของตนแล้ว และผู้มีกิจที่จะต้องทำอันได้กระทำแล้ว เมื่อพัฒนาจนบรรลุประโยชน์ตนโดยสมบูรณ์แล้ว ยังพร้อมที่จะบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นอย่างได้ผลดีด้วยหรือเมื่อพึ่งตนเองได้ดีแล้วก็สามารถที่จะเป็นที่พึ่งแก่ผู้อื่นได้ด้วยการบรรลุนิพพานทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในตัวมนุษย์ถึงขั้นพื้นฐานเปลี่ยนใจเปลี่ยนลักษณะความคิด เปลี่ยนบุคลิกภาพ มีโลกทัศน์ และชีวิตทัศน์อย่างใหม่ มีระบบพฤติกรรมมั่นคง เป็นอิสระจากความเครื่องร้อยรัดของความทุกข์ทั้งปวงอย่างแท้จริง

5. อภิปรายผลการวิจัย

การวิจัยเรื่อง รูปแบบการพัฒนาตนมนุษย์ตามแนวพุทธจริยศาสตร์ ผู้วิจัยได้พบประเด็นที่น่าสนใจหลายประเด็น จึงได้นำประเด็นเหล่านั้นมา

เพื่อการอภิปรายผล ดังนี้

1. การพัฒนามนุษย์โดยมองว่ามนุษย์มีธรรมชาติคือความเป็นสัตว์ที่สามารถฝึกฝนพัฒนาตนเองได้ พระพุทธศาสนาให้มนุษย์เป็นศูนย์กลางในการพัฒนาเพื่อให้เกิดการพัฒนาตนมนุษย์ที่ดี เป็นการที่ทำให้มนุษย์สามารถดำเนินชีวิตอยู่ในกรอบของคุณธรรมจริยธรรม ศีลธรรมจรรยา ฝึกฝนอบรมตนให้สามารถครองตน ครองคน ครองงาน และครองธรรม อยู่ในสังคมได้อย่างมีคุณค่า ซึ่งสอดคล้องกับพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) (2552, หน้า 82) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ การศึกษาทั่วไปเพื่อพัฒนามนุษย์ สรุปความได้ว่า ในการพัฒนาคนนั้น เราจะต้องมีความชัดเจนจะต้องมีการแยกว่าจะพัฒนาคนในฐานะที่เป็นมนุษย์หรือเป็นคน เราต้องพัฒนาคนในฐานะที่เป็นคนเพื่อความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ความเป็นคนที่สมบูรณ์หมายความว่า คนสามารถมีความสมบูรณ์ในตัวของเขาเอง การพัฒนาคนคือการทำให้เขามีชีวิตที่ดีงาม ประณีต มีอิสรภาพ มีความสุข ความเป็นคนเต็มคนในตัวเองการพัฒนาคน ความหมายอย่างนี้น่าจะทำให้เกิดความชัดเจน คือ รู้ว่าพัฒนาคนในฐานะที่เป็นการพัฒนาตนมนุษย์คือ พัฒนาตัวมนุษย์ให้มีความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มีชีวิตที่ดีงาม มีความสุข มีอิสรภาพคนจะต้องมีความดีพิเศษยิ่งกว่านั้น ต้องมีคุณภาพสูงกว่านั้น ต้องมีสติปัญญาความรู้คิดมากกว่านั้น เช่น จะต้องรู้เท่าทันสังคม รู้กระทั่งว่าสังคมเดินทางผิดหรือเดินทางถูกแล้วจะแก้ไขอย่างไร จะทำได้ก็ด้วยการพัฒนาตัวคนให้เป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงได้ ซึ่งเขาจะต้องเก่งกว่าการที่จะเป็นเพียงทรัพยากร และนี่ก็คือการ

พัฒนาตัวมนุษย์แท้ๆ และยังสอดคล้องกับ พระไพศาล วิสาโล (2542, หน้า 8) ได้กล่าวไว้ใน หนังสือ การศึกษาเพื่อการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ว่า มนุษย์เป็นเป้าหมายสูงสุดของการพัฒนาสังคม สังคมที่เกื้อกูลต่อความเป็นที่ติงามนั้น จักต้องเป็น สังคมที่สงบสุข มั่นคงและราบรื่น มีโภคทรัพย์ ปราศจากความยากจน และสามารถพึ่งพาตนเอง ได้ในทางเศรษฐกิจ มีการจัดระเบียบหรือองค์กร ทางสังคมที่เอื้อให้ประชาชนอยู่ร่วมกันอย่างผาสุก ด้วยเหตุนี้การพัฒนาสังคมเพื่อการพัฒนาบุคคล จักต้องสร้างเงื่อนไขแวดล้อมดังกล่าวให้เกิดมีขึ้นใน สังคม พุทธธรรมนั้นมองโลกและชีวิตอย่างเชื่อมโยง สัมพันธ์กัน ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนเป็นปัจจัยอาศัยกัน การพัฒนาชีวิตหรือการพัฒนาบุคคลจึงแยกไม่ออก กับการพัฒนาสังคม

2. พุทธจริยศาสตร์ เป็นจริยศาสตร์ทาง พุทธศาสนาที่เกี่ยวกับการประพฤติปฏิบัติเป็น มาตรฐานความประพฤติของมนุษย์ ตั้งแต่พื้นฐาน เบื้องต้น ท่ามกลางและระดับสูง เพื่อให้มนุษย์ได้ ดำเนินชีวิตอันดีงาม เพื่อให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ถือว่ามีบทบาทที่สำคัญอย่างยิ่ง ช่วยให้บุคคล สามารถดำรงชีวิตส่วนตัวของเขาอยู่ได้อย่างเป็นสุข และสังคมส่วนรวมก็ดำรงอยู่อย่างปกติสุขด้วย เพราะเชื่อว่า ความสงบของสังคมอิงอาศัยอยู่กับ จริยธรรมของแต่ละคนในสังคมเมื่อปัจเจกบุคคล มีคุณธรรม สังคมส่วนรวมย่อมพลอยสงบสุขไปด้วย สอดคล้องกับวคิน อินทสระ (2549, หน้า 35) ที่ได้ กล่าวไว้ในหนังสือพุทธจริยศาสตร์ สรุปความได้ว่า พุทธจริยศาสตร์มีคุณประโยชน์ต่อมนุษยชาติ มหาศาล การเข้าถึงความดีงามอันสูงสุดนั้น จะต้อง

มีปฏิบัติสำหรับดำเนินชีวิต คือ เป็นการสร้างเหตุ เพื่อบรรลุผล ถ้าต้องการผลอันสูงสุดก็ต้องสร้างเหตุ ให้สมควรกันพุทธศาสนาเป็นกัมมวาทะ กิริยวาทะ วิริยวาทะ คือ กล่าวการกระทำและความเพียรว่า เป็นเบื้องต้นแห่งความสำเร็จผลทั้งปวง ไม่ประสงค์ ให้ใครได้ดีหรือประสบความสำเร็จลอยๆ หรือด้วยการ อ่อนน้อม แต่ให้สำเร็จด้วยการกระทำเอง ตรงกับศรีนวล ศุภานุสนธิ์ (2546, หน้า 1-2) ได้ทำ วิจัยเรื่องชีวิตที่ดีตามทฤษฎีของพุทธจริยศาสตร์ พบว่า ชีวิตที่ดีในทางพุทธจริยศาสตร์เป็นชีวิต ที่เป็นพรหมจรรย์ สามารถเข้าถึงได้ด้วยปัญญา ด้วยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา (ศีล สมาธิ ปัญญา) ปัญหานี้จะสามารถทำให้เข้าถึงหลักการ ดำเนินชีวิตที่ดี มีชีวิตอยู่อย่างรู้เท่าทันเหตุและผล ของสิ่งที่เกิดขึ้น เป็นอิสระไม่ยึดติดกับสิ่งต่างๆ สามารถนำมาใช้เพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต และแก้ปัญหาที่เกิดในการดำเนินชีวิตของแต่ละ บุคคลในสังคมปัจจุบัน หลักการดำเนินชีวิตตาม หลักพุทธจริยศาสตร์ สามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้ อย่างสอดคล้องกับการดำเนินชีวิตของบุคคลใน ปัจจุบัน ถ้าบุคคลในสังคมสนใจและศึกษาแนวทาง การดำเนินชีวิตอย่างมีเหตุและผล ไม่ยึดมั่นถือมั่น มองเห็นธรรมชาติของสิ่งต่างๆ ที่มีการเปลี่ยนแปลง อย่างอิสระ จะทำให้บุคคลนั้นลดปัญหาในการ ดำเนินชีวิตได้

3. รูปแบบการพัฒนาคนตามหลัก ไตรสิกขา เป็นการพัฒนาที่สมบูรณ์ครบถ้วน ทุกอย่างสำหรับการฝึกอบรมกาย วาจา จิตใจและ ปัญญาให้เจริญงอกงาม ยิ่งขึ้นไปจนถึงบรรลุจุด มุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา เพื่อความเป็น

อารยชนหรืออริยบุคคล อันเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ในอุดมคติที่พึงหวังได้โดยเฉพาะการมีกัลยาณมิตรที่ดี เพราะเป็นผู้ที่คอยแนะนำสั่งสอนให้ดำเนินชีวิตในทางที่ถูกต้อง ที่จัดเป็นสัมมาทิฐิ องค์กรแรกที่สำคัญต่อความเจริญก้าวหน้าในการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดียิ่งขึ้นต่อไป ซึ่งสอดคล้องกับพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) (2549, หน้า 6-9) ได้กล่าวถึงการพัฒนามนุษย์ไว้ในหนังสือ การพัฒนาที่ยั่งยืน สรุปความได้ว่า การพัฒนาที่จะสามารถยั่งยืนได้นั้นต้องเริ่มที่พัฒนามนุษย์ให้มีจริยธรรมให้ได้เสียก่อน เพราะว่าถ้าคนมีจริยธรรมก็จะสามารถปฏิบัติตามวิธีการต่างๆ ได้สำเร็จ และเมื่อพัฒนาคนได้ถูกต้องแล้วคนก็จะมีจริยธรรมได้ จริยธรรมนั้นต้องมีทั้งระดับบุคคลระดับสังคม และระดับชาติ การพัฒนาให้มีจริยธรรม จะให้สำเร็จได้ก็ด้วยการศึกษา พระพุทธศาสนามองว่ากิเลสเป็นธรรมชาติของมนุษย์ แต่เป็นธรรมชาติที่แก้ไขได้ เพราะธรรมชาติของคนเป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้แก้ไขปรับปรุงได้ เมื่อพัฒนาคนขึ้นไปก็เปลี่ยนจากกิเลสไปเป็นคุณธรรมและปัญญาได้ จริยธรรมจึงไม่จำเป็นต้องเป็นเรื่องที่จำฝืนใจ แต่จริยธรรมที่แท้ต้องเป็นจริยธรรมแห่งความพอใจและความสุข ถ้าฝึกพัฒนาถูกต้อง มนุษย์จะเอาชนะธรรมชาติภายในตัวเองได้ดีเป็นจริงยิ่งกว่าการเอาชนะธรรมชาติภายนอกเหมือนอย่างที่เราเห็นได้พยายามมาจนเป็นปัญหาแก่ตัวมนุษย์เองดังที่เป็นกันอยู่ และยังสอดคล้องกับพระบุญชู กัลยา (2551, หน้า 19) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การวิเคราะห์การศึกษาตามหลักไตรสิกขาในพระพุทธศาสนา เถรวาท พบว่า เป้าหมายของชีวิตตามหลักพุทธ

ศาสนาคือความดับทุกข์ได้ เพราะฉะนั้น เป้าหมายของการศึกษาคือ การมีชีวิตอยู่โดยไม่ทุกข์ พร้อมทั้งมีชีวิตเพื่อทำกิจกรรมต่างๆ ด้วยการช่วยเหลือเกื้อกูลแก่สรรพสัตว์และสรรพสิ่ง อีกทั้งเป้าหมายการศึกษาในพระพุทธศาสนายังเป็นสิ่งเดียวกันกับเป้าหมายของชีวิต ดังนั้น การศึกษาตามความหมายของพระพุทธศาสนาจึงหมายถึงรวมถึงการทำกิจกรรมทุกสิ่งทุกอย่าง ครอบคลุมวิถีชีวิตทั้งหมด พระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงการศึกษาไตรสิกขาว่าเป็นการศึกษาที่ประเสริฐ การที่จะเข้าใจการศึกษาไตรสิกขาให้ครบกระบวนการนั้น พระพุทธศาสนาได้อธิบายกิจที่พึงทำต่อความจริงอันประเสริฐที่เรียกว่าอริยสัจ 4 ให้ถูกต้องเป็นเบื้องต้น ในอริยสัจนั้น มรรคเป็นหลักการที่ชี้แนะให้ปฏิบัติเพื่อไปสู่จุดหมาย (นิโรธ) และมรรค เป็นหลักธรรมอันประเสริฐที่นำไปสู่ความพ้นทุกข์ได้ โดยอาศัยศีล สมาธิและปัญญาแต่เนื่องจากคนโดยส่วนใหญ่มักมีวิชา มากกว่าปัญญา ฉะนั้น พระพุทธศาสนาจึงได้ยกย่องวิธีการหรือได้ปรับมรรคอีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้มองเห็นและง่ายต่อการปฏิบัติที่ชัดเจนขึ้น เรียกว่าไตรสิกขาอาศัยการศึกษาจากหายาไปหาละเอียด โดยเริ่มจากศีลไปสมาธิและปัญญา มีเป้าหมายของการศึกษาคือความพ้นทุกข์ หรือนิพพาน

6. ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1.1 การมีสัมมาทิฐิเป็นแกนนำ เมื่อบุคคลมีความเห็นถูกต้องและคิดถูกต้อง จึงพัฒนาออกมาเป็นพฤติกรรมแสดงออกภายใต้การควบคุมของการเห็นถูกต้องและคิดถูกต้องและ

ก้าวพัฒนาต่อไปในองค์แห่งมรรคได้ สัมมาทิฐิ
จึงเป็นความเห็นความเข้าใจ หรือทัศนคติที่มีความ
สำคัญอย่างมาก เพราะเป็นพฤติกรรมทุกอย่าง

1.2 การสร้างสัมมาทิฐิความเข้าใจ
อย่างถูกต้อง มีปัจจัย 2 ประการที่ช่วยให้คนมี
สัมมาทิฐิ คือ เสี่ยงจากภายนอก และรู้จักคิด
พิจารณา นับเป็นปัจจัยสำคัญที่เป็นองค์ประกอบ
เริ่มแรกของมรรค และเป็นจุดเริ่มของการพัฒนาที่
ถูกต้องให้กับมรรคข้ออื่นๆ ต่อไป

1.3 การพัฒนามนุษย์ที่เกิดจากศีล
สมาธิ ปัญญา เป็นการพัฒนาที่สามารถทำให้เข้าใจ
ความสัมพันธ์ของโลกและชีวิตได้ โดยเริ่มจากการ
พัฒนาตนเองในด้านความประพฤติ เพื่อให้ตนเอง
มีระเบียบวินัย มีความประพฤติที่ดีทางกาย วาจา
จากนั้น จึงพัฒนาตนเอง ด้วยการปลูกฝังคุณธรรม
ทางด้านจิตใจให้มีความมั่นคง และเพื่อเป็นฐานใน
การพัฒนาตนเองให้เกิดปัญญาความรู้ความเข้าใจ
ต่อสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ทำให้รู้เท่าทันโลก
ที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย และแก้ปัญหาชีวิตไปตาม
แนวทางแห่งเหตุผล จนสามารถทำให้จิตใจหลุดพ้น
จากกิเลส มีจิตใจอิสระบริสุทธิ์ดับทุกข์ได้

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

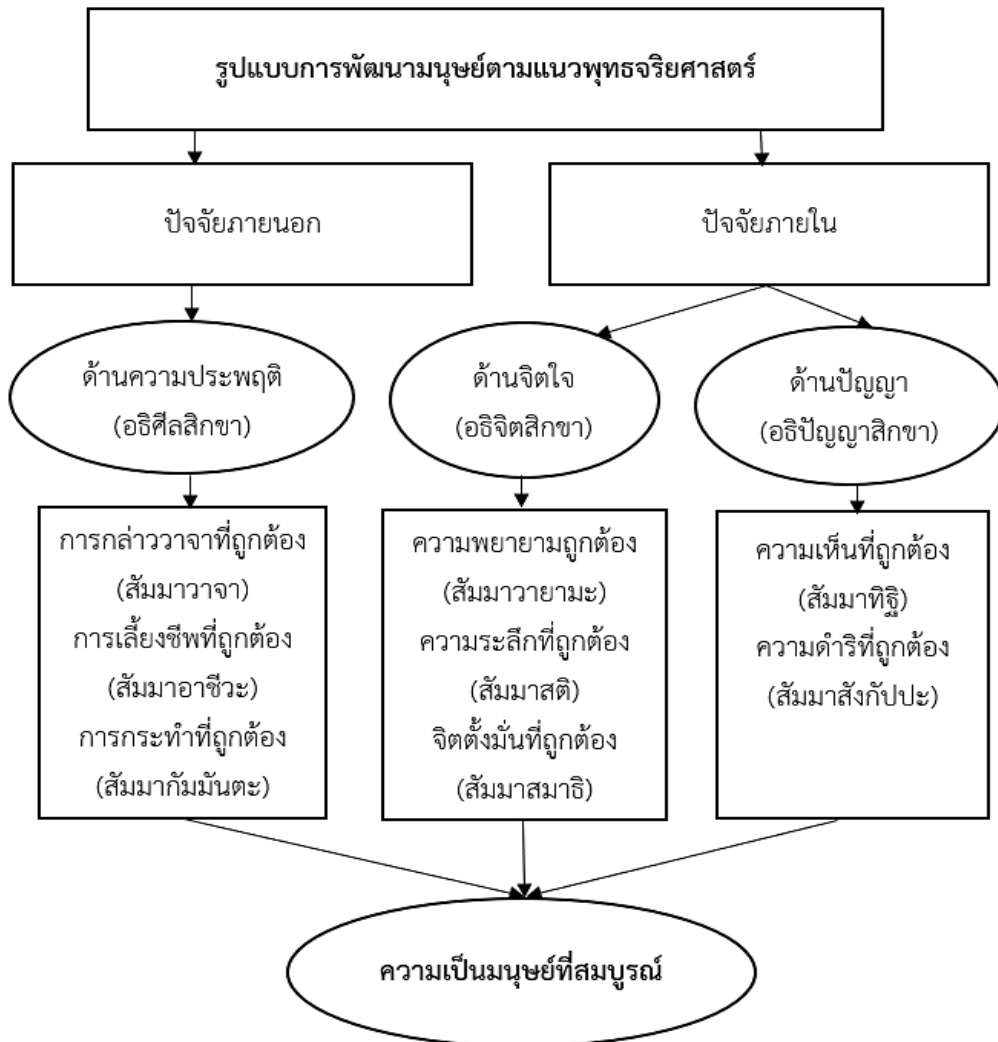
2.1 ควรศึกษาเปรียบเทียบเรื่อง
รูปแบบการพัฒนามนุษย์ตามแนวพุทธจริยศาสตร์
และรูปแบบกระบวนการพัฒนามนุษย์ของ
นักจิตวิทยาตะวันตก

2.2 ควรศึกษากระบวนการพัฒนา
มนุษย์ตามหลักพุทธจริยศาสตร์กับการมีปฏิสัมพันธ์
ของมนุษย์ในสังคม

2.3 ควรศึกษาวิเคราะห์กระบวนการ
พัฒนาตนเองตามหลักไตรสิกขากับหลักภาวา 4
ที่มีอิทธิพลต่อการพัฒนาของมนุษย์

7. องค์ความรู้ที่ได้รับ

รูปแบบการพัฒนามนุษย์ตามแนวพุทธ
จริยศาสตร์ เป็นหลักการที่มุ่งเน้นการพัฒนามนุษย์
ให้มีคุณภาพชีวิตที่ดีงามและเกิดสันติสุขในสังคม
ผู้ปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา ได้อย่างสมบูรณ์ เชื่อว่า
เป็นผู้ที่ได้รับการพัฒนาอย่างแท้จริง เพราะเป็นข้อ
ปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับการพัฒนาด้านความ
ประพฤติ จิตใจ และปัญญา แต่การพัฒนามนุษย์
ทั้ง 3 นั้น จะต้องอาศัยทั้งปัจจัยภายนอกกับปัจจัย
ภายใน หากด้านปัจจัยภายในของคน มีจิตใจไม่สบาย
มีความทุกข์ หรือมีกิเลสครอบงำ ก็ย่อมส่งผลให้การ
พัฒนาปัจจัยภายนอก เป็นไปโดยไม่บริสุทธิ์หรือก่อให้เกิด
ปัญหาตามมาด้วย และถ้าพัฒนาปัจจัย
ภายนอกไว้ไม่ดี เช่น มีความขาดแคลนปัจจัย 4
ย่อมส่งผลกระทบถึงการพัฒนาปัจจัยภายใน ทำให้
ไม่สามารถจะทำการพัฒนาจิตใจของคนได้เต็มที่
เพราะฉะนั้น การพัฒนาทั้งปัจจัยภายนอกและ
ปัจจัยภายในจึงมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน
สามารถสรุปเป็นแผนภาพองค์ความรู้ที่ได้รับดังนี้

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ที่ได้รับ

เอกสารอ้างอิง

- ไกรวุฒิ มะโนรัตน์ และสุเทพ พรหมเลิศ. (2559). วิเคราะห์การพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธธรรม. (รายงานการวิจัย). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- จักรพรรณ วงศ์พรพวัน. (2560). ศึกษาวิเคราะห์การพัฒนาปัญญาตามแนวพุทธจริยศาสตร์ของสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดขอนแก่น. (รายงานการวิจัย). ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). (2549). *การพัฒนาที่ยั่งยืน*. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- พระบุญชู กัลยา. (2551). *การวิเคราะห์การศึกษาตามหลักไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท*. (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2552). *การศึกษาทั่วไปเพื่อพัฒนามนุษย์*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- พระไพศาล วิสาโล. (2542). *การศึกษาเพื่อการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์*. (รายงานการวิจัย). เชียงราย: สถาบันราชภัฏเชียงราย.
- พระวิทยา ญาณสาโร. (2554). *การศึกษาแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงที่สอดคล้องกับหลักพุทธธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท*. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ภาวิณี ภาพันธ์. (2561). *การพัฒนาศักยภาพมนุษย์ตามหลักจักร 4*. (สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วศิน อินทสระ. (2549). *พุทธจริยศาสตร์*. กรุงเทพฯ: เม็ดทราย.
- ศรีนวล ศุภานุสนธิ์. (2546). *ชีวิตที่ดีตามพระคัมภีร์ของพุทธจริยศาสตร์*. (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหิดล.